

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Nr 9 (623)

Data odczytu: 26.02.2020 r.

Data wydania: 26.02.2020 r.

1170. spotkanie

Natalia Bator

ROZWÓJ ADMINISTRACYJNY GRUDZIĄDZA

Pierwsze wzmianki o istnieniu Grudziądza pochodzą już sprzed około 900 lat – z okresu panowania pierwszych książąt i królów – rodu piastowskiego. Polskie nazwy miasta wywodzą się od słów „gród”, „grodzisko”, „gruda”. Nazwa Grudziądza w transkrypcji łacińskiej – *Grudenczch* – znalazła się na pierwszym miejscu wykazu grodów Mazowieckich. Wówczas Ziemia chełmińska była częścią składową tego regionu wykazaną w tzw. przywileju plockim, wystawionym przez Bolesława śmiałego, zwanego też Szczodrym. Przywilej był wystawiony dla klasztoru w Mogilnie 11 kwietnia 1065 roku.

Waga tych dokumentów dowodzi, że rok 1065¹ nie jest rokiem założenia miasta, lecz jego dużego skoku rozwojowego. Istnienie i nazwa miasta było zaznaczone i dobrze utrwalona w świadomości współczesnych ludzi, tak samo jak funkcja handlowa i administracyjna na tym obszarze.

Grudziądz wywodzi się z osady posadowionej na piaszczystym wyniesieniu kotliny grudziądzkiej pomiędzy Wisłą a Osą. Rzeka Osa była od północy najdawniejszą granicą Polski z Prusami. Prawdopodobnie Wbite przez Bolesława Chrobrego słupy graniczne dały początek miastu. Usytuowanie miasta pomiędzy Wisłą, Osą, a bagnami dawało doskonale warunki do obrony. Ówczesnie mieszkańcy korzystali z zasobności jeziora lasu i rzeki jako źródła pożywienia oraz miejsca do handlu z podróżującymi wzdłuż Wisły.

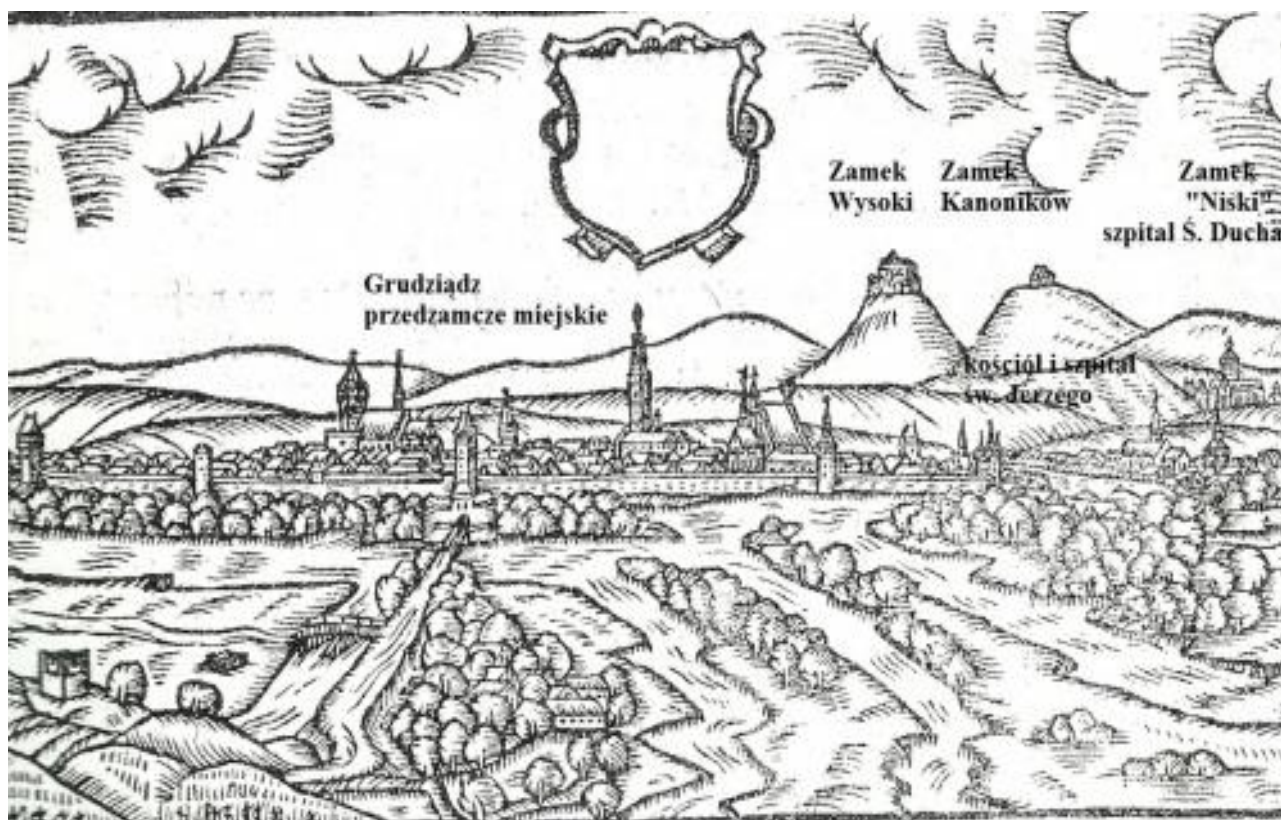
Nazwa miasta przeszła prawdziwą ewolucję, w dokumentach napotykaemy wiele wersji Grudowatych (1065), Grudenc (1216), Grudenz (1222), Grudens, Grudene, Grudencz (1404), Cruzencz, Chrudencz, Gruzenz tj. Grudzieniec, a także Gruthsanz, Grutscanz, Graudentum, Grawdencz, Growdencz, Graudenz, Grudziąs i Grudziądz². Etymologia powstania nazwy nie jest jednoznaczna. Badacze wskazują na pochodzenie od „gródka” lub dużych, grudzistych wyboi. Region grudziądzki był wówczas górzysty

¹ I. Żniński, *Grudziądz*, Grudziądz 1913, s. 3.

² K. Górski, M. Biskup, *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. I, Toruń 1955, s. 1.

i niejednorodny³.

Do głosu dochodzą także inne koncepcje. W średniowieczu kiedy granice państwa nie były jeszcze ukształtowane kultura pruska przenikała brzegi Wisły. O obecności ludności pruskiej po obu stronach Wisły świadczą nazwy miejscowości takich jak: Memino, Pałuty, Metława, Rytel, Wiąg i Zblewo⁴. Stąd nazwy Tczew, Gniew i Grudziądz też są często wymieniane w spekulacjach o rodowodzie pruskim.

W początkowych wiekach średniowiecza administracja Grudziądza należała wraz z Ziemią Chełmińską do Mazowsza. Podczas panowania Bolesława Chrobrego Grudziądz stanowił przyczółek do wypraw w głąb Prus Wschodnich w celu realizacji celu chrystianizacji i włączenia Prusów do hierarchii kościelnej. Miasto było także dobrym punktem wypadowym do wypraw mających na celu nawracanie osadników strefy przygranicznej Mazowsza i Pomorza. Śmierć w trakcie misji nawracania którą poniósł św. Wojciech, a po nim jego następca Bruno na krótki czas ostudziła zapal chrystianizacyjny Piastów. Odpowiedzią na misję chrystianizacyjną były najazdy Prusów na tereny przygraniczne. To właśnie w tym kontekście w 1064 pierwsza wzmianka pisana mówi o odwecie Prusów i chwilowym zajęciu miasta⁵.

W kolejnym roku 1065, kiedy Grudziądz powrócił już do Polaków król Bolesław Śmiały umieścił go w przywileju plockim. We fragmencie dokumentu w tłumaczeniu polskim:

„W imię świętej i niepodzielnej Trójcy amen. Niechaj zauważy cały kościół wiary to świadectwo prawdy, że ja, Bolesław, naśladując przykłady wiernych, abym, gdy odejdę [z tego świata]

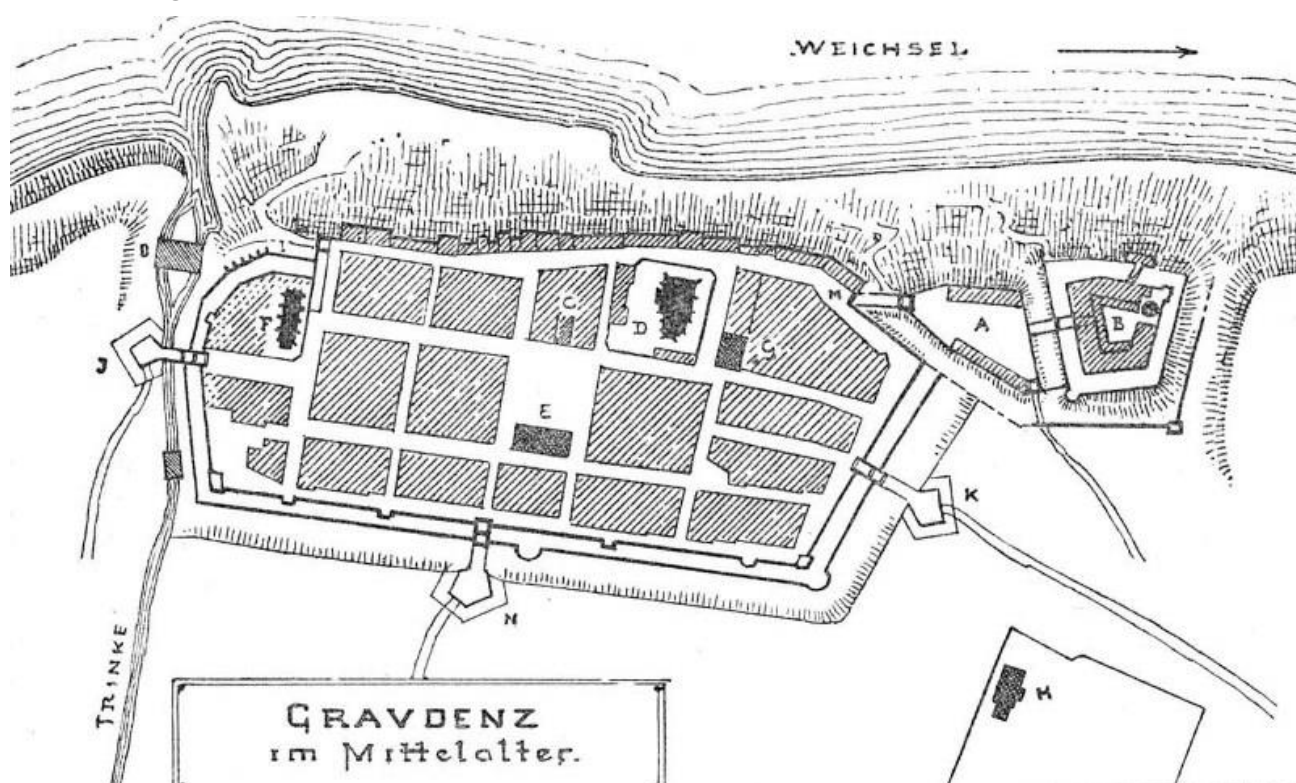
³ K. Gawlikowski, *Dzieje Grudziądza*, Grudziądz 1925, s. 1.

⁴ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986, s. 46.

⁵ I. Żniński, *Grudziądz*, Grudziądz 1913, s. 3.

zastąpił na przyjęcie w przybytkach sprawiedliwych, nadałem ze wszystkiego, co do mnie należy, kościołowi mogileńskiemu świętego Jana Ewangelisty przeprawy wszystkie przez Wisłę Kamienia aż do morza, przeprawy przez Narew w Wiźnie i w Makowie oraz przez całe Mazowsze dziewiąty targ, dziewiąty denar, dziewiątą świnie, dziewiąte źrebie, dziewiątą rybę darowałem. Czego aby ktoś później nie czynił nieważnym, niech to powagą Boga wszechmogącego będzie zabronione. Te zaś są nazwy grodów: Grudziądz, Zakroczyń, Serock z połową cła przez rzekę Bug, Rypin, Steklin, Sierpc...w Chełmnie co dziesiąte targowe z opłatą od karczmy...Działo się i dane roku od Narodzenia Pańskiego 1065 11 kwietnia w Płocku”⁶.

Przywilej płocki jest transumptem, co oznacza że został odtworzony na podstawie wcześniejszego dokumentu, potwierdzony i uprawdopodobniony przez aprobanta. Fakty poruszone w przywileju były przedmiotem badania wielu znamienitych naukowców w tym prof. Karola Potańskiego, którego badania potwierdziły wiarygodność części traktującej o Grudziądzu. Wymienienie Grudziądza na pierwszym miejscu świadczy o jego randze na tle miast Ziemi Chełmińskiej i grodów Mazowsza, Co świadczy o ugruntowanej pozycji miasta jako grodu obronnego i handlowego.

Plan Grudziądza w średniowieczu.

W latach 1173 wojewoda mazowiecki Żyotosław miał w swoim posiadaniu wieś Tuszewo, Mgowo, Dębieńiec, Zielnowo, Buk i Partęczyny. Od 1207 Ziemię Chełmińską objął książę Konrad Mazowiecki.

W XII i XIII wieku panujący książęta zwiększali wysiłki chrystianizacyjne. Sprowadzono zakon cystersów z Łękna w Wielkopolsce i z Oliwy pod Gdańskiem. Działaniem taktycznym było rozmieszczenie mniejszych warowni obsadzonych

⁶ S. Myśliborski-Wołowski, *Szkice Grudziądzkie*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1969, s. 10.

rycerstwem i utrzymywanie z nimi stałej łączności, np. w Radzynie Chelmińskim. Książę Konrad powierzył stanowisko kierownika operacji pruskiej wojewodzie kujawskiemu Krystianowi. Pod osłoną wojska polskiego zakonnicy głosili słowo Boże, zakładali parafie i budowali kościoły. Za wielkie zasługi w pracy misyjnej w 1216 roku papież mianował biskupem pruskim cystersa lękneńskiego Christiana⁷.

Misja ta nie dała oczekiwanych rezultatów. Niepowodzeniem skończyła się wyprawa krzyżowa jak i stróża. Obsadzone w warowniach rody rycerskie były pogrążone w konfliktach przez co nie mogły spełniać podstawowej funkcji obronnej strefy przygranicznej. Ziemia Chelmińska znów została objęta najazdami Prusaków⁸.

Taka niekorzystna sytuacja przywiodła u cystersów pomysł sprowadzenia zakonu krzyżackiego. Konrad Mazowiecki bez wiedzy biskupa Christiana zaproszono krzyżaków, zaoferowano im dobra w ziemi chelmińskiej i udział w zdobyczy w Prusach wschodnich. Książę nie chciał pozbywać się na ich rzecz majątku, lecz ich rękami zdobyć majątek w Prusach. Pomysł sprowadzenia zakonników popierali Henryk Brodaty książę śląski i biskup płocki Gunter.

Niestety nieznamość polityki europejskiej, cesarstwa jak i papieżstwa przyczyniła się do popełnienia fatalnej w skutkach pomyłki. Wielki mistrz zakonny Hermann von Sala z propozycją Konrada udał się do cesarza Fryderyka II i po konsultacji uznał, że to okazja zająć „niczyje” pogańskie ziemie. Już w 1226 cesarz nadał ziemie pruskie zakonowi o czym Konrad nie wiedział⁹. Akty nadania z Biecza i Sandomierza 1228 zostały rozszerzone przez samych Krzyżaków nowym, sfalszowanym dokumentem, tzw. kruszwickim 1234¹⁰.

W 1231 roku formalnie majątek został przekazany zakonowi. Przekazanie władzy na terenach Ziemi Chelmińskiej doszło do skutku około 1233, kiedy to Krzyżacy idąc na podbój ziem zajęli tereny do granicy Osy.

Grud Grudziądzki został wykorzystywany przez nowych posiadaczy jako baza wypadowa na teren pobliskiej Pomeranii. Charakter miasta zmienił się z grodu obronnego w obóz wojsk z zapleczem do ataków na Prusy. Grudziądz był ceniony szczególnie za szlaki wodne i położenie geograficzne. Podobne grody warowne to: Toruń Starogród, Kwidzyn, Malbork, Elbląg¹¹.

Krzyżacy administrowali krajem w charakterystyczny sposób, głównym zwierzchnikiem był wielki mistrz krzyżacki, początkowo urzędujący w Wenecji. a od 1309 w Malborku. Zaś cały podległy obszar był podzielony na komturstwa, na czele z komturem oraz dwunastoma rycerzami. Siedziby komturów były to miasta o wyższej randze, Grudziądz, a dawniej w regionie Pokrzywno i Radzyń Chelmiński. Do komtura należała władza policyjna, wojskowa, skarbów i sądowa¹².

⁷ Ibidem, s. 10.

⁸ K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Gdańsk – Bydgoszcz 1946, s. 20.

⁹ Ibidem, s. 33.

¹⁰ S. Myśluborski-Wołowski, *Szkice grudziądzkie*, Wydawnictwo morskie, Gdańsk 1969, s. 14.

¹¹ Ibidem, s. 15.

¹² Ks. Dr W. Łęga, *Grudziądz. Dzieje i kultura. Z ilustracjami*, skład główny: Księgarnia „Ogniwo” w Grudziądzu, 1950, s. 12.

Szybko rozwijało się Grudziądzkie podgrodzie, spełniające funkcje służebne dla warowni. Zaopatrywało je w sprzęt, jedzenie, odzież. Była to siedziba rzemieślników i kupców. Stąd powstałe w mieście najróżniejsze cechy rzemieślnicze: kupców, kowali, garncarzy, piekarzy, snycerze, rzeźnicy, szewcy, krawcy, tkacze, szczytnicy czy rybacy. W początkowych latach rozwoju miasta pod władzą krzyżaków podzamcze stanowiło spore osiedle. Wielkość osady potwierdza pieczęć biskupa Christiana przedstawiająca go przebranego w strój pontyfikalny. Biskup miał założoną infulę z prawą ręką w geście błogosławieństwa i lewą trzymającą pastorał. Wiek i mnogość tego wizerunku w zachowanych dokumentach potwierdza hipotezę o wcześniejszym nadaniu przywilejów miejskich Grudziądzowi przez biskupa Christiana, przed przybyciem Krzyżaków¹³.

Od momentu powołania w Grudziądzu komturstwa, Krzyżacy rozpoczęli na miejscu dawnego grodu wznosić zamek murowany z cegły, jako siedzibę komtura, konwentu i załogi. Początki budowy datujemy na lata czterdzieste XIII wieku. W przekazach datowanych na lata 1250 pojawia się nazwisko pierwszego komtura grudziądzkiego, Bertolda. Roboty na zamku zostały zakończone w 1299 roku wybudowaniem kaplicy. Do czasów współczesnych przetrwały resztki murów na Górze Zamkowej.

W czasie budowy zamku Grudziądz dawał odpór najazdom Prusów i Pomorzan. Szereg najazdów został odnotowany przez kronikarzy i miasto funkcjonuje tam pod nazwą *civitas et castrum*, z łaciny miasto i gród. Jednym z bardziej znanych najazdów był najazd Komanda z 1277 roku, czyli 14 lat przed wystawieniem przywileju lokacyjnego z 1291 r. przez Reinharda z Kwerfurtu. Grudziądz już wtedy był nazywany miastem¹⁴.

14 czerwca 1291 roku Mistrz krajowy Reinhard z Kwerfurtu przebywał w Grudziądzu i dokonał przeglądu robót na zamku, usypywania wałów. W obecności dygnitarzy pan feudalny oświadczył wolę lokowania miasta na prawie chełmińskim. Podał także składniki dokumentu lokacyjnego. Dokument pisemny na tę okoliczność spisano cztery dni później w Lipieńku (9km od Chełmży) - siedzibie obronnej wójta krzyżackiego, zajmującego się w zakonie administracją majątkiem. Po tym fakcie organizacja kancelarii komturstwa w Grudziądzu rozpoczęła się na dobre i wspomagały ją okolice komturstwa¹⁵.

Przywilej lokacyjny znany z kopii pochodzącej z XV wieku. Najważniejszym elementem lokacji było przyznanie Grudziądzowi samorządu i niezależnego sądownictwa. Grudziądz zyskał przez to osobowość prawną, co skutkowało wyłączeniem spod jurysdykcji zakonu i dawało mieszkańcom wolność osobistą¹⁶.

Grudziądz w obrębie murów był rozplanowany bardzo regularnie, układ prawie niezmienny pozostał do dziś, jedynie II wojna światowa wywarła wpływ na zmianę układu przestrzennego w wyraźnym stopniu. W południowo-wschodniej części miasta wybudowano kościół parafialny p. w. Św. Ducha wraz z przytułkiem dla kalek, chorych,

¹³ S. Myśliborski-Wołoski, *Szkice grudziądzkie*, op. cit., s. 16.

¹⁴ *Ibidem*, s.17.

¹⁵ W. Łęga, *Grudziądz- dzieje i kultura*, Grudziądz, 1950, s. 12.

¹⁶ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991, s. 58.

starców i pielgrzymów¹⁷.

Dominacja zakonu utrzymała się do objęcia tronu przez króla Władysława Jagiellę, kiedy to pokonał w bitwie pod Grunwaldem w 1410 roku krzyżaków. Pozycja zakonu została złamana, lecz zachowali Ziemię Chełmińską i to właśnie w 1411r. na rynku w Grudziądzu ścięto Mikołaja z Ryńska. Jednak idea zapoczątkowana przez Mikołaja z Ryńska kielkowała i objawiła się w 1440r. jako Związek Pruski. Dobrowolnie opodatkowały się na jego rzecz miasta głównie Ziemi Chełmińskiej: Toruń, Chełmża, Chełmno, Grudziądz, Radzyń, Łasin, Brodnica, Nowe Miasto, Gniew, Pelplin, Lubawa, Kwidzyn, Prabuty, Susz, Kisielice, Kiszporku, Elbląg, Nowe, Gdańsk, Oliwa.

Głównym powodem chęci wyjścia spod władzy Zakonu był ucisk gospodarczy, 14 marca 1440 burmistrz Grudziądza i radni podpisali akt erekcyjny Związku Pruskiego. Musiało minąć kolejne kilkanaście lat, aby władze Grudziądza wypowiedziały poddaństwo Krzyżakom, 4 lutego 1454 Jan Bażyński upoważniony przez Tajną Radę Związku Pruskiego, wypowiedział pisemnie posłuszeństwo wielkiemu mistrzowi. Dało to znak do walki powstańczej. Delegaci prosili króla o wcielenie do Polski. Dzięki interwencji króla 8 lutego 1454 bez jednego wystrzału wypędzono załogę krzyżacką z zamku grudziądzkiego. Położono tym samym kres 221 letniej dominacji krzyżaków¹⁸.

Król Kazimierz Jagiellończyk jeszcze w tym roku odebrał hold lenny w Grudziądzu, Toruniu, Gdańsku, Elblągu i Królewcu. Po zakończeniu długoletniej wojny z Zakonem Krzyżackim dopiero w 1466 roku zawarto pokój w Toruniu. Wtedy ostatecznie wcielono Pomorze do państwa polskiego¹⁹.

Poważniejsze uchwały podejmowano na sejmie pruskim, zastąpionym w 1526 roku przez sejmik generalny. Na sejm oprócz radców przybywali także delegaci szlachty, klasztorów w Oliwie i Pelplinie a także przedstawiciele, mniejszych miast z delegatem malborka na czele. Zjazdy odbywały się w dwóch izbach, w jednej obradowali możnowładcy, szlachta i duchowieństwo, a w drugiej mieszczanie. Autonomia pruska sięgała tak daleko, że posłom królewskim wysyłanym na te sejmy nie wolno było w nich uczestniczyć. Takiemu posłowi wolno było przedstawić cele legacji a na koniec obrad stany przedstawiały mu swoją decyzję, Prusy miały zgromadzony swój skarb, złożony w Malborku, zarządzany przez podskarbiego, który także był indygeną²⁰.

Powrót Grudziądza do macierzy spowodował przyznanie miastu wielu przywilejów królewskich: potwierdzenie praw miejskich i przywilejów króla Zygmunta, przywilej nadawał swobodę wyznania z 1559 roku i ustanawiał królewską komorę celną na Wiśle koło Grudziądza w 1581 roku²¹.

Majątek komturii przeszedł na rzecz króla polskiego jako odrębne starostwo. Dochody osiągane z folwarków, wsi, jezior i lasów przypadły dzierżawcom, a dzierżawcy całości tej królewszczyzny mieli tytuły starostów. Zarządzali sami lub przez

¹⁷ Urząd miejski, Grudziądz. *Podróż przez stulecia*, Barłożno, s. 2.

¹⁸ S. Myśliborski-Wołoski, *Szkice grudziądzkie*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1969, s. 29.

¹⁹ W. Łęga, *Dzieje i kultura z ilustracjami*, Grudziądz 1950, s. 14.

²⁰ *Dzieje Grudziądza*, praca zbiorowa pod red. Prof. dr hab. Jerzego Danielewicza, Grudziądz, 1992, s. 215.

²¹ *Ibidem*, s. 217.

swych zastępców – podstarościch. Starosta rezydował na zamku.

Na przestrzeni lat 1454-1655 Starostwo Grudziądzkie było dzierżawione 29 razy, raz stanowiło zastaw za długi zaciągnięte u rotmistrza skalskiego. Wchodziło przez pewien czas w skład prywatnych dochodów królowej Marii Ludwiki.

Miasto miało przydomek „królewskie” co świadczyło o dużej autonomii w sprawach wewnętrznych, gwarantowaną sukcesywnie kolejnymi przywilejami monarchów. Kwitł handel zbożem, mąką, drzewem, winem, tkaninami i wyrobami rzemieślniczymi. Wielu grudziądzan trudniło się żegluga rzeczną. Grudziądz był etapem splotu w dół Wisły, goszcząc flisaków. Grudziądz leżał w ciągu głównej drogi lądowej z Warszawy do Gdańska, u stóp miasta odbywała się przeprawa promowa przez Wisłę co dostarczało staroście dodatkowych wpływów.

W roku 1508 w Grudziądzu znajdowało się 16 murowanych spichrzy. W XVI wieku było w Grudziądzu 20 ulic i 2 rynki. Na środku miasta stał murowany ratusz. Do majątku miasta oprócz okolicznych lasów, pól i łąk należały też dwie wsie z folwarkami - Lniska i Strzemięcín. Od początku istnienia starostwo Grudziądzkie było mocno zadłużone i król oddał je w dzierżawę, najpierw na cztery lata od 1549 by w późniejszych latach przekazać je na dożywocie. Roczny czynsz za dzierżawę wynosił 300 florenów, dodatkowym był obowiązek ponoszenia wszelkich wydatków związanych z utrzymaniem zamku. W latach 1454-1772 stanowisko starosty obejmowało 31 osób.

Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego z 1565 roku wykazała, że do starosty Grudziądzkiego należał nie tylko Grudziądz – miasto, ale także dwa folwarki, trzy młyny i 9 wsi. Włók osiadłych było 259, pustych 174, soltysich 41, kościelnych 18. Na terenie podległym starostwu znajdowało się 5 młynów, 7 ogrodników i 11 karczem.

Poważnym problemem Grudziądza były tak zwane jurydyki starościńskie. Były to tereny podmiejskie wylądzone spod władzy i sądownictwa miasta. Produkty z nich pochodzące wypierały towary miejskie. Burmistrz i mieszkańcy ostro zaprotestowali, także przeciwko staroście Janowi Mortęskiemu w 1615 roku, ponieważ bezprawnie pobierał targowe, miary z młynów i piekarni, przekazywał piwo i gorzałkę do karczm miejskich i pobierał opłatę dodatkową za przewóz Wisłą. Po tym proteście zszedł ze stanowiska²².

Starosta miał swoją siedzibę na zamku. Tutaj wydawał swoje zarządzenia dotyczące administracji terenów jemu podległych. Przebywali tu różni petenci, tutaj płacono czynsze i podatki. Majątek miejski rozrastał się, w XVII wieku stanowił już miasto i trzy folwarki: Fijewo, Tarpno i Nowa Wieś. Folwarki i wsie dzierżawiono na 40 do 50lat. Starostwo władało także młynami i spichrzami np.: Młyn Klódka nad Osą, Młyn na Trynce (Nagórny), młyn Nadolny pod samym miastem, młyn w Rudzie, młyn w Łunawach i 4-o piętrowy spichrz nad Wisłą.

Grudziądz został zajęty przez wojska szwedzkie na drodze dobrowolnego przekazania. Froelich utrzymuje, że stało się to 13 grudnia 1655 kiedy to nastąpiło uroczyste wręczenie kluczy do bram miasta oficerom szwedzkim w obecności trzech

²² Opr. Urząd Miejski, *Grudziądz. Podróż przez stulecia*. Barłożno, s. 3.

burmistrzów rady miejskiej i starszyny. Jednakże księgi rachunkowe potwierdzają datę 5 grudnia 1655 roku. Od tego właśnie dnia w księgach tych rozchodowane były wydatki na utrzymanie szwedzkich wojsk okupacyjnych. Czteroletni okres okupacyjny pozwolił Szwedom przekształcić średniowieczne miasto w twierdzę z obwarowaniami o zarysie bastionowym. Zabezpieczyli oni kompleks zamkowy, podwójny obwód murów miejskich wraz z fosą, basztami oraz czterema bramami miejskimi pięcioma nasypami bastionowymi. Szwedzi cały ciężar kosztownej budowy fortyfikacji złożyli na barki mieszkańców miasta i okolicy. Całością robót kierowali szwedzcy specjaliści od fortyfikacji a postęp prac skontrolował nawet podczas inspekcji sam Karol Gustaw oraz feldmarszałek Gustaw Stenbock. Obronę bram miejskich wzmacniały jeszcze dodatkowe szańce usypane przed fosami. Pierwotnie takie założenia zostały wybudowane już podczas pierwszej wojny polsko szwedzkiej w 1628 roku kiedy to nad Osą rozłożyła się potężna armia Gustawa II Adolfa. Obóz ten zobaczyć można na planie miasta Grudziądz z roku 1628. Dzięki temu planowi można też porównać skalę obozu szwedzkiego w stosunku do wielkości miasta.

Hetman Jerzy Sebastian Lubomirski w 1659 roku odbija spod okupacji szwedzkiej Grudziądz. Poprzez zabór Polski Szwecja chciała opanować głównego dostawcę zboża dla zachodu a Polska szarpana niesnaskami wewnętrznymi oraz wojnami zdawała się być bardzo łatwa do zdobycia.

Przy bramie bocznej zwaną też „gospodarczą”, znajdowały się łąki, tak zwane ogrody uprzywilejowane na, których mieszczanie mogli uprawiać co im się żywnie podobało. W czasach średniowiecznych w takim mieście jak Grudziądz na zamku konwentualnym mogło na raz przebywać do dwunastu rycerzy zakonnych stanowiących załogę. Jednak średnio na zamku przebywało od 4 do 6 Krzyżaków. Podlegały im wszystkie folwarki, Fijewo, Strzemięcín oraz Rządź. Zajmowali się także administracją.

Kolejne dziesięciolecia pomogły miastu się rozwijać i kolejny wiek XVIII stał pod znakiem rozwoju. Majątek miasta wykraczał poza Ziemię Chełmińską. Miasto objęło władanie nad wsiami z województwa pomorskiego, takimi jak: Bzowo, Bzówko, Dragacz, Fletnówko, Mały i Wielki Lubień, Osiek, Lalkowy. Grudziądz zwiększał też znaczenie w Ziemi Chełmińskiej, do majątku miasta należały: Dusocin, Fijewo, Fryta, Kuntersztyn, Małe Łunawy, Mały i Wielki Welcz, Mokre, Nowa Wieś, Owczarki, Parski, Pieńki Królewskie, Rudnik, Rządź, Tarpno, Tuszewo, Zakurzewo. Razem do starostwa należały 23 wsie. Starosta grudziądzki sprawował władze także nad podstarostwem z siedzibą w Bzowie. Całym majątkiem kierowali zarządcy, mieli jednak do swej dyspozycji licznych pomocników.

Dzięki położeniu centralnym w Prusach Królewskich, Grudziądz był miejscem obrad sejmików generalnych zwanych później grudziądzkimi generalami. Do miasta zjeżdżali delegaci króla i sejmu, wielmoże i szlachta trzech województw. Posiedzenia odbywały się w ratuszu lub kościele farnym. W sumie odbyło się w Grudziądzu około 200 sesji poprzedzających i sprawozdawczych z obrad właściwego sejmu całej Rzeczypospolitej.

Ludność Grudziądza liczyła w tamtym okresie do dwóch tysięcy mieszkańców, nie przekraczając tej liczby przez częste pożary, kataklizmy, powodzie i wojny.

Przed I rozbiorem Rzeczypospolitej liczba ludności gwałtownie spadła i w 1772 roku wynosiła 1215 osób, a liczba domostw 146.

Rozbiór Polski z 5 sierpnia 1772 roku odłączył Ziemię Chełmińską wraz z Grudziądzem w skład państwa pruskiego. Pruska komisja rządowa przejęła to miasto królewskie przejęła miasto królewskie i wszystkie dobra starostwa grudziądzkiego. Grudziądz został wcielony do powiatu chełmińskiego, rejencji kwidzyńskiej, wchodzącej w skład Prus Zachodnich. Językiem stał się niemiecki, co w Grudziądzu było powszechne, ponieważ dotychczasowe księgi były prowadzone w języku niemieckim. Została wyodrębniona miejska kasa, a także wprowadzono nowe pieczęcie. Władze państwowe wymagały złożenia przysięgi homagialnej królowi Fryderykowi II z dynastii Hohenzollernów.

Aktu tego dokonano w Malborku, ze strony Grudziądza przedstawicielami byli: ostatni starosta gen. leutn. Polskich wojsk koronnych August Stanisław von der Goltz, dwóch burmistrzów, m.in. Jakub Matesius, sekretarz magistratu oraz delegaci trzech klasztorów katolickich. Starostwo grudziądzkie zostało następnie zlikwidowane, a zamek i gospodarstwa folwarczne przeszły na rzecz państwa za odpłatnością, którą otrzymał w gotówce hr. Goltz. Zostawiono mu także majątek Wielkie Tarpno, który dotychczas służył jako rezydencja letnia starostów²³.

Fryderyk II podejmował trudy do zbudowania na zagarniętych ziemiach silnej monarchii wschodniej. Planował zabezpieczenie wschodnich granic państwa²⁴.

Oprócz upaństwowionych królewszczyzn, skonfiskowano także majątki ziemskie, przynależne klasztorowi benedyktynek (Szumiłowo i Turznice), a także odebrano zakonowi jezuitów 13 wsi, łącznie z folwarkiem w Jabłonowie. Część tych dóbr odsprzedano na korzystnych warunkach junkrom pruskim i finansistom. Powierzchnię podmiejskiego Fijewa rozparcelowano, a działki podzielono pomiędzy osadników. Dla osadników wybudowano osiedle 50 domków jednorodzinnych przy trasie do Kwidzyna – nazwano je kolonią.

Stworzono także specjalny fundusz remontowy, miał on finansować podumadające kamienice w śródmieściu i dzięki tym zabiegom niektóre z nich istnieją do dziś.

Dzielnica Kuntersztyn pierwotnie folwark, który mieścił się w okolicy nieistniejącego już browaru. Osadnicy osiedlali się tam głównie przy trakcie prowadzącym do folwarku czyli na dzisiejszej ulicy Sikorskiego (Amtstraße gdzie mieściła się pierwsza w Gerudziądzu poczta, i więzienie). Później wieś, początkowo razem z Wielkim Kuntersztynem tworzyła miejscowość Kuntersztyn (według zapisów archiwalnych z 1633 roku – Konterstein). Miejscowość miała powierzchnię 2 włók. W 1667 roku należała do kościoła katolickiego w Grudziądzu. W połowie XVIII wieku miejscowość została podzielona na Wielki i Mały Kuntersztyn.

Mały Kuntersztyn w 1764 roku został wydzierzawiony małżeństwu Zydowiczów, w 1781 roku właścicielem tych dóbr był już pracownik inspektoratu grudziądzkiej twierdzy, Meyer. Wybudował tu masywne domy mieszkalne i budynki gospodarcze. W 1799 wieś sprzedano oberżyscie Schiemannowi i jego żonie Elżbiecie, która urządziła

²³ *Dzieje Grudziądza*, op. cit., s. 274.

²⁴ Cz. Frankiewicz, *Historia Pomorza w zarysie*, Toruń 1927, s. 234.

w folwarku oryginalny ogród z oranżerią z dziesięcioma figurami oraz różnymi gatunkami drzew. W 1861 roku Kuntersztyn (128 ha) oraz Tarpno przejął Franciszek Kunterstein. W 1900 roku jego potomkowie sprzedali część wsi miastu Grudziądzowi. Pozostałe ziemie w 1929 roku przejął Skarb Państwa, znajdował się tam istniejący a wzmiankowany na początku tego artykułu browar. Jako że gałąź przemysłu spożywczego znalazła w Grudziądzu bardzo korzystne warunki rozwoju. Jednak tej sferze produkcyjnej nigdy nie udało się pobić swoimi rozmiarami przemysłu metalurgicznego. Wedle przekazów Browar Kuntersztyn pojawia się w roku 1876. Jednak przekazy źródłowe, mówią o istnieniu pierwszych budynków produkcyjnych w 1865 roku, a ściślej rzecz biorąc w latach osiemdziesiątych. Natomiast w latach dwudziestych XX wieku nastąpiła gruntowna przebudowa, modernizacja oraz rozbudowa kompleksu.

Szczególnie dobrze rozwijało się śródmieście toruńskie, okolice dzisiejszej ulicy Rybackiej, za bramą Boczną koło Fryty. Kiedy to już istniejąca wcześniej w tym miejscu osada rybacka została wchłonięta przez rosnący Grudziądz. Bardzo dobrze rozwijało się przedmieście Kwidzyńskie, powoli łącząc Tarpno z Grudziądzem. Już od 1783 roku osady Fijewo i Fryta weszły oficjalnie w skład Grudziądza.

Fryderyk Wielki dążył do zbudowania nad dolną Wisłą silnej, nowoczesnej twierdzy. Roboty rozpoczęły się oficjalnie 6 czerwca 1776 roku. Przy budowie pracowało około 6000 pracowników. Budowa nadzorowana przez wielu inżynierów wytworzyła potrzebę zabezpieczenia potrzeb mieszkalnych i bytowych robotników. Trwająca budowa stanowiła silny bodziec miastotwórczy.

W końcu XVIII wieku uruchomiono most pontonowy przez Wisłę. Miał on długość 840 m i szerokość 5m. Przejazd był obciążony mytem na rzecz miasta²⁵. Funkcjonujący od wieków przewóz łodziami stracił na znaczeniu. W 1807 ludność Grudziądza wraz z mieszkańcami cytadeli wynosiła ok. 7000 ludzi. Statystyki nie mówią, ilu z nich stanowiły osoby o narodowości polskiej.

Grudziądzki magistrat osiągał większe dochody i spłacił zaciągnięte długi. Dzięki nadwyżce miasto rozwijało się konkurując z Chełmnem. W Grudziądzu znajdowało się szereg urzędów i instytucji: Generalna Dyrekcja Ziemstwa Prus Zachodnich, Zarząd Klucza Domen Królewskich (zarządzający 6 folwarkami, 27 wsiami i przysiółkami), Urząd Arbitrażowy dla trzech dalszych kluczy majątków (Pokrzywna, Radzyna, Rogóżna), a także faktorie państwowe sprzedaży soli i kamieni młyńskich. Kasa miejska zawiadywała dochodami miejskimi, a także majątkami: folwarkami Strzemięcín, Jąłowa Buda, lasem przy jeziorze Rudnickim Wielkim²⁶.

Z początkiem 1807 roku Grudziądz dostał się w ręce francuzów. Ich wojska oblegały twierdzę kilka miesięcy. Cytadela broniona przez wojska pod wodzą generała Wilhelma de Courbier'a wytrzymała ataki. Zawieszenie broni było przyczynkiem do zawarcia traktatu w Tylży z lipca 1807 roku. Postanowienia tego traktatu tworzyły Księstwo Warszawskie z fragmentów ziem zagarniętych w II i III rozbiórce. Dokument ten stwierdza, że Grudziądz i 3 podległe wsie pozostają pod władaniem pruskim. Ustaleniem granic zajęła się komisja rozjemcza, prezentując efekty w konwencji

²⁵ *Dzieje...*, op. cit., s. 279.

²⁶ *Ibidem*, s. 280.

elbąskiej z 10 listopada 1807 roku. Podział miasta ustalono w punkcie 3 ww. dokumentu opisano: linia granicy na rzece Osie, dalej kanałem Trynki, z komorą celną w Wielkim Tarpnie. Śródmieście i przedmieście kwidzyńskie oraz cytadela. Nowa wieś, Świerkocin i owczarki nie zostały przyznane Polakom. Komendant Wilhelm Courbiere został awansowany na feldmarszałka i gubernatora Prus zachodnich.

Przepisy te wywołały potrzebę zmian w mieście. Zmiana obywatelstwa mieszkańców miasta spowodowała konieczność wyjazdu z cytadeli 82 żołnierzy ze względu na urodzenie w Księstwie Warszawskim.

W czasie wojny magistrat działał bez zarzutu, spełniane były wszystkie żądania dostaw wobec Wielkiej Armii. Po zawarciu pokoju rozpoczęły się problemy, ludność pochodzenia niemieckiego odmawiała wydawania towarów na kredyt. Magistrat musiał zasięgać pomocy w kamerze Pruskiej w Kwidzynie, która potwierdziła zasadność żądań magistratu wobec mieszczan.

W 1813 roku powołano Bractwo Kurkowe-paramilitarną, prorządową organizację o strukturze wojskowej. Ich działalność była wymierną pomocą dla miasta, w latach 1813-1815 pełnili funkcje porządkowe i wartownicze²⁷.

Postanowienia kongresu wiedeńskiego z 1815 roku utrwaliły pruskie panowanie w mieście na dalsze 105 lat. Grudziądz w 1818 staje się siedzibą landratury – starostwa, ważnym punktem administracyjnym na mapie prowincji Prus Zachodnich²⁸.

W nowo utworzonej siedzibie starosty powołano do życia nowe urzędy: komendę policji sądy rejonowe i urząd miar. Wytworzyło to potrzebę przygotowania siedzib urzędów oraz zapewnienia zaplecza socjalnego dla urzędników przybywających do miasta wraz z rodzinami. Ulicę reprezentacyjną nazwano Urzędową, ponieważ usadowiono przy niej najważniejsze obiekty i jako pierwszą ją wybrukowano. W 1852 roku liczba ludności oscylowała w okolicach 7000 tys. mieszkańców, a po 50 latach miasto liczyło już około 24000 tysięcy. Rok 1855 w którym przeprowadzono spis statystyczny był ważny, wykazał bowiem ten ogromny wzrost liczby ludności. Kolejne 15 lat spokojnego rozwoju pozwoliło na podwojenie liczby ludności, miasto miało wtedy 40325 mieszkańców.

Obecne w Grudziądzu silne tendencje germanizacyjne spowodowały, że gazeta wydawana była w języku niemieckim. Grudziądz stawał się coraz bardziej niemiecki, Polscy mieszkańcy stanowili z roku na rok coraz mniejszy odsetek mieszkańców, a ich rola była marginalizowana w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym. Warunki polityczne wytworzone przez pruski rząd dla ludności pochodzenia polskiego uniemożliwiały zaangażowanie się w ruch narodowo-wyzwoleńczy.

Niewiele jest informacji o ludności i urzędach z okresu powstania listopadowego, brak jest przekazów źródłowych. Późniejsi założyciele gromady ludu polskiego w Portsmouth (Anglia) przyjęli nazwę Gromady Grudziądz (Grudziądz). Osiedli tam także uczestnicy powstania styczniowego²⁹.

²⁷ Ibidem, s. 292.

²⁸ S. Myśliborski-Wołowski, *Szkice...*, op. cit., s. 51.

²⁹ Ibidem, s. 52.

W Grudziądzu pierwszą wielką fabryką była założona w 1862 roku odlewnia i emaliernia Herzveld-Victorius z siedzibą na placu stycznia. Wielkość tych inwestycji była tak znacząca dla miasta, że od ich nazwisk nazwano obecne ulice Parkową i Czarnieckiego.

W tym samym roku powstała fabryka produkująca maszyny rolnicze, Unia przy obecnej ulicy Włodka. Otwarto także gazownię, 1865, browar przy ulicy Sikorskiego w 1872 roku.

Wielkie znaczenie dla rozwoju miasta miało powstanie stałej przeprawy przez Wisłę w latach 1876-1878. Wtedy to powstało stałe połączenie ze stacją kolejową w Laskowicach, mając już linie łączące z Toruniem, Malborkiem i Jabłonowem. Grudziądz w 1899 roku był świetnie skomunikowany dzięki istnieniu linii tramwajowej, wcześniej niż w Krakowie czy w Warszawie³⁰.

Struktura demograficzna Grudziądza wywierała wielki wpływ na administrację i odwrotnie. Językiem urzędowym był niemiecki, ze względu na przesiedlenia ludności z głębi Prus, oraz wysiedlenia Polaków do księstwa warszawskiego.

Struktura miasta w 1910 przedstawiała się następująco: 40324 liczba mieszkańców miejskiego obwodu grudziądzkiego, w tym 34193 osoby pochodzenia niemieckiego, 6038 narodowości polskiej, 94 Żydów.

Obwód grudziądzki wiejski liczył 48818 mieszkańców. Tu struktura była bardziej wyrównana i narodowość niemiecką deklarowało 28755 osób, 20015 pochodzenie polskie, a pochodzenie z innych nacji określiło 48 osób³¹.

Przewidując wybuch wojny w 1914 roku rozpoczęto rozbudowę mobilizacyjną twierdzy, prowadzoną jeszcze w 1915 roku. Trzon obrony stanowiły betonowe schrony piechoty jako szkielet fortyfikacji polowych. Schrony piechoty usytuowane były zazwyczaj na przedpolu pasa fortów, niektóre wzmocniły pierścień wewnętrzny fortów np. dzieło na zachód od fortu Lasek Miejski. Pas schronów przebiegał po obu stronach Wisły. Ta budowa wymagała zaangażowania wielu pracowników i żołnierzy.

I wojna światowa wybuchła 28 lipca 1914 roku, Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji 1 sierpnia. Twierdza grudziądzka nie brała wprawdzie bezpośredniego udziału w walkach, jednak sam fakt istnienia twierdzy odegrał istotną rolę strategiczną w przebiegu działań wojennych. Samo istnienie twierdzy musiało odegrać istotną rolę w planach wojennych rosyjskich sztabowców. Niemieckie fortyfikacje linii Dolnej Wisły składały się z twierdz w Toruniu i Grudziądzu oraz ufortyfikowanych przedmości w Fordonie, Chełmnie i Malborku.

Oddziały wojsk były transportowane wybitnie rozwiniętą w Niemczech siecią dróg kolejowych i wylądowywały się między innymi w Grudziądzu. W samej twierdzy to spowodowało przyspieszenie budowy licznych schronów piechoty. Wobec przesunięcia się frontu daleko na wschód zaniechano wkrótce dalszej rozbudowy twierdzy. W szczytowym punkcie ofensywy oddziały rosyjskie zbliżyły się na ok. 80 km od Grudziądza.

³⁰ *Grudziądz moje miasto*, Wydawnictwo Kalamarski, Grudziądz 2009, s. 10.

³¹ J. Błachnio, *XX lat powiatu Grudziądzkiego w Polsce Ludowej*, Grudziądz 1965, s. 17.

Dwa lata po zakończeniu I wojny światowej w dniu 23 stycznia 1920 roku Grudziądz powrócił po 147 latach niewoli do odrodzonego państwa polskiego. Budowano od podstaw polską administrację i szkolnictwo. Powstawały liczne organizacje społeczne, kombatanckie, sportowe i charytatywne. Powoli odradzała się również kultura. Jednostki wojskowe w garnizonie Grudziądz nadały miastu wyjątkowy charakter. W jego skład wchodziły m.in. słynne Centrum Szkolenia Kawalerii i Lotnicza Szkoła Strzelania i Bombardowania.

Do czasu unifikacji w 1933 roku samorząd terytorialny opierał się na strukturach istniejących w byłych państwach zaborczych.

W zaborze pruskim funkcjonowanie samorządu regulowała ustawa z 1891 roku uzupełniona rozporządzeniem ministra z 1920 roku. Według tej regulacji gminy stanowiły jednowioskowy twór, a prawo likwidacji i zakładania gmin należało do rządu. Organy Gminy Rada Gminna i Zgromadzenie Gminne miały władzę uchwalającą i kontroli.

Do zgromadzenia należeli wszyscy mieszkańcy gminy którzy mieli ukończone 20 lat i na stałe byli mieszkańcami gminy. Zgromadzenie funkcjonowało we wsiach do 100 osób, we większych wybierano Radę Gminną. Jeden radny przypadał na 20 wyborców. Władzę wykonawczą sprawował Zarząd Gminy w składzie: sołtys i ławnicy, wybrani przez radę lub zgromadzenie na 3 letnią kadencję.

Na mocy traktatu z 28 czerwca 1919 roku byłe dzielnice pruskie stały się częścią Rzeczypospolitej Polskiej.

30.09.1921 roku obszar powiatu grudziądzkiego wynosił 783,3km². Zamieszkiwało go 43419 mieszkańców z czego 66,8% Polaków i 33,2% mniejszości narodowe. Najliczniejszą pod względem ludności gmina było Małe Tarpno z 1880 mieszkańcami. Największym obszarem dworskim było Rogóźno – Zamek, które zamieszkiwało 467 mieszkańców.

Oprócz miasteczek Łasina i Radzyna w skład powiatu wchodziło 81 gmin wiejskich i 69 obszarów dworskich. Powiat był podzielony na 34 obwody wójtowskie i 32 obwody stanu cywilnego.

Struktura władz miejskich Grudziądza przedstawiała się następująco: funkcję nadburmistrza „Oberbürgermeister” sprawował od 1896 roku Otto Kuhnast³². Pełnił ją do września 1918 roku, kiedy to złożył rezygnację ze względu na zły stan zdrowia i przeszedł na emeryturę. We wrześniowych wyborach wygrał dr Peters³³. Sprawował on władzę nadburmistrza do 1920 roku, i to on przekazał władzę stronie polskiej³⁴.

Na mocy traktatu wersalskiego z 28.06.1919 roku ziemie zaboru pruskiego zostały przekazane państwu polskiemu. Przejęcie miasta przebiegało wieloetapowo, urządzenia wojskowe przekazywał generał gubernator pruski von Malachowski. 23 stycznia 1920 roku zarząd komisaryczny przejął prezydent miasta Józef Włodek z rąk nadburmistrza Petersa. Świadcami ze strony polskiej byli członkowie Rady Ludowej

³² M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Grudziądzu*, Lwów – Warszawa 1924.

³³ *Dzieje...*, op. cit., s. 351.

³⁴ „*Gazeta Grudziądzka*”, nr 87/1918 r.

oraz pracownicy magistratu. Akt przekazania podpisali: nadburmistrz dr Peters, radni Herzfeld i Tzschuster, prezydent Józef Włodek, adwokat Szychowski i kupiec Alojzy Ruchniewicz³⁵.

W Grudziądzu działały liczne szkoły, kształcąc wykwalifikowaną kadre wojskową w Szkole Podoficerów Zawodowych Piechoty, Lotniczej Szkole Strzelania i Bombardowania, Centrum Wyszkożenia Żandarmerii, Centrum Wyszkożenia Kawalerii. Garnizon należał do największych w Polsce pod względem liczebności żołnierzy, a koni osiodłanych było 4000 sztuk.

Nastąpiło ożywienie gospodarcze, kwitły rzemiosło i handel. Działały liczne zakłady przemysłowe, produkowano także wyroby unikatowe lub luksusowe jak kosmetyki, farmaceutyki czy fortepiany. W Grudziądzkich zakładach powstawały manekiny woskowe, szczotki, buty, ubrania, meble, likiery, cegły, papier i korek. W mieście działały intensywnie dwa młyny.

Z inicjatywy Samuela Halperina zawiązana została spółka akcyjna, mająca w planie produkcję obuwia gumowego. Inicjatywa ta spodobała się władzom miejskim i podczas licytacji terenu pod zakład miasto zaoferowało najkorzystniejszą ofertę dla inwestora – 2-3 złote za m² i zwolnienie z podatku na 2 lata.

Przed założeniem fabryki w 1923 roku Grudziądzu zatrudnionych było w 175 zakładach 3800 pracowników. W 1929 roku, same zakłady gumowe zatrudniały 6000 pracowników, w tym robotników i urzędników.

Miasto rozrastało się dynamicznie, magistrat zwiększał zatrudnienie ze względu na napływ ludności do zakładów produkcyjnych. Powstały nowe ulice i dzielnice willowe, a także tania zabudowa szeregowa. Był to efekt działań spółdzielczości mieszkaniowej i zabezpieczenia potrzeb socjalnych pracowników zakładów.

Grudziądz rozwijał się dynamicznie i w 1939 roku liczba ludności sięgnęła 61000 mieszkańców³⁶.

Powiat posiadał okazałe budynki, siedzibę przy ulicy Młyńskiej, oraz trzy kamienice w których mieściły się: Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Grudziądzkiego, Powiatowa Centrala Elektryczna i powiatowa Kasa Chorych.

Zauważalne były pozostałości feudalizmu, kilkudziesięciu właścicieli skupiało w swych rękach połowę ziemi uprawnej miasta a pozostała część była tak silnie rozdrobniona pomiędzy małych i karłowatych gospodarzy. Prowadziło to do pogłębiania sytuacji patologicznej, ułatwiania posiadaczom ziemskim wykorzystywania drobnych gospodarzy oraz biedoty wiejskiej w charakterze parobków i taniej siły najemnej stalej³⁷.

W wyniku prac urzędu, planów zmian urbanistycznych w 1923 roku Wydział Powiatowy zakupił 6ha z majątku Pokrzywno. Ziemia przylegająca do granic Okonina została zmieniona we wzorcową szkółkę leśną drzew owocowych i alejowych.

³⁵ S. Myśliborski-Wołowski, *Szkice...*, op. cit., s. 69.

³⁶ *Grudziądz moje miasto*, op. cit., s.11.

³⁷ J. Błachnio, *XX lat powiatu...*, op. cit., s. 18.

Wojewoda w 1931 roku wprowadził ograniczenie prędkości w mieście, samochody ciężarowe do 15 km/h, osobowe i motocykle do 25 km/h. Kara za nieprzestrzeżenie zakazu wynosiła 1000 zł grzywny lub do 6 tygodni aresztu³⁸.

Ogólna unifikacja administracji II Rzeczypospolitej miała miejsce 19 stycznia 1929 roku. Państwo zostało wtedy podzielone na 16 województw. Warszawa stanowiła osobną jednostkę terytorialną na prawach województwa. Wyodrębniono 264 powiaty, 611 gmin miejskich i 3195 gmin wiejskich.

Administracją województwa kierował wojewoda. Był mianowany przez Prezydenta na wniosek Rady Ministrów, przedstawiony przez ministra spraw wewnętrznych. Wojewoda miał swojego zastępcę, kierowali oni urzędem wojewódzkim, który składał się z oddziałów i wydziałów.

Urząd wojewódzki funkcjonował w dwojakim charakterze: kierował administracją ogólną oraz administracją specjalną, zespoloną z ogólną, a także był przedstawicielem rządu. Jako szef administracji ogólnej wojewoda administrował w zakresie spraw wewnętrznych i resortów zespolonych – wykonując zadania w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego, kontroli stowarzyszeń, zgromadzeń, samorządu, prasy. Do kompetencji wojewody należało też wykonywanie administracji w sprawach przemysłu, rolnictwa, handlu, wyznań i opieki społecznej. Pełnił funkcje kontrolne wobec administracji rządowej, obejmował władze w sytuacjach nadzwyczajnych, dobierał obsadę stanowisk kierowniczych.

Władzę w administracji powiatowej pełnił starosta. Był on mianowany przez ministra spraw wewnętrznych, jednak służbowo podlegał wojewodzie. Dla miast powyżej 75 tys. mieszkańców powołani byli starości grodzcy. Z urzędem starosty współdziałały organy samorządu powiatowego: wydziały powiatowe i sejmiki (rady) powiatowe.

Reformy znalazły odbicie w podziale terytorialnym powiatu Grudziądzkiego. 10 lat przeobrażeń zmieniło stosunki narodowościowe. W 1931 roku powiat liczył 48246 tysięcy mieszkańców, z czego 18,1% stanowiła mniejszość niemiecka. Społeczność ta należała do obszarników-wielkokołopskich rolników, rzemieślników i fabrykantów. Mniejszość była bardzo dobrze zorganizowana i znacznie wyżej stojąca ekonomicznie niż gnębiona i zepchnięta na margines społeczność polska³⁹.

21 października 1932 roku w granice miasta włączono obszar dworski Grudziądz Forteca. A 15 marca 1934 roku do Grudziądza włączono wsie Małe i Wielkie Tarpno, a także część Tuszewa. W styczniu 1939 roku odbyły się kolejne wybory do Rady Miejskiej. Był to burzliwy rok, pogłoski o wybuchu wojny narastały i 30 sierpnia 1939 roku prezydent Józef Włodek otrzymał nakaz opuszczenia miasta z uwagi na zagrożenie życia. Wojewoda pomorski Władysław Raczkiewicz mianował komisarycznego prezydenta miasta – Damazego Raszkowskiego. Już 4 września wojsko niemieckie zajęło Grudziądz⁴⁰.

W momencie rozpoczęcia wdrażania reform w Grudziądzu wybuchła II Wojna

³⁸ Z. Otręba, *Grudziądz...*, op. cit., s. 71.

³⁹ Z. Otręba, *Grudziądz...*, op. cit., s.80.

⁴⁰ Ibidem, s. 96.

Światowa. Nasz powiat był polem wielu działań wojennych. Wielu mieszkańców zostało wymordowanych, lub wywieziono ich do obozów koncentracyjnych, ich majątki zostały przekazane miejscowej lub napływowej ludności niemieckiej.

Równie bezwzględny los spotkał grudziądzkich rzemieślników i handlarzy. Pozostali grudziądzanie zostali pozbawieni majątków i często skierowani do pracy przymusowej u Niemców w charakterze taniej siły roboczej⁴¹.

Wybuch II Wojny Światowej zmusił prezydenta do wprowadzenia stanu wojennego na terenie całego kraju. Zwiększyło to jego kompetencje, mianował Naczelnego Wodza Sił Zbrojnych – E. Rydza-Smigłego. Jego zadaniem było dawanie rządowi wytycznych i instrukcji co do postępowania w sytuacji wojny. Kompetencje zwierzchnie otrzymała administracja wojskowa nad terytorialną.

Po stronie okupanta znalazło się 48,5% terenów II Rzeczypospolitej i około 20,4 mln ludności. Dekretem z 8 października 1939 roku te tereny zostały włączone do Rzeszy. Grudziądz znalazł się w okręgu Rzeszy” Gdańsk-Prusy Wschodnie”, w regencji kwidzyńskiej. Niemcy wprowadzili nowy herb miasta z głową czarnego tura na białym tle, z czerwonym ozorem i złotymi rogami⁴².

Na terenie Grudziądza wprowadzono administrację niemiecką, podległą ministrowi spraw wewnętrznych. Okręgami kierowali namiestnicy, mianowani przez kanclerza. Namiestnik był też szefem partii NSDAP na danym obszarze⁴³.

Do grudnia 1940 roku w Grudziądzu osiedliło się 347 Niemców ze wschodu i 3871 Niemców z Rzeszy i Gdańska. 8 stycznia 1941 roku mianowano księdza Heinricha Voigta komisarzem biskupim miasta i powiatu Grudziądzkiego.

1 września 1944 niemieckie dowództwo ogłosiło Grudziądz twierdzą. Komendantem został gen. mjr Ludwik Fricke. 19 stycznia 1945 w obawie przed zbliżającym się frontem rozpoczęto ewakuację niemieckich urzędów i niemieckiej ludności cywilnej⁴⁴.

Niemcy w Grudziądzu poddali się 6 marca 1945 roku, podpisując akt kapitulacji. Sygnatariuszem był komendant twierdzy gen. mjr Ludwika Fricke i dowódca Drugiej Armii Uderzeniowej gen. płk Iwan Fieduninski. Miasto było zniszczone w 65-70%, niektóre dzielnice zniknęły z powierzchni ziemi.

W 1945 roku Grudziądz liczył 32743 mieszkańców, czyli nieco ponad połowę ludności z 1939 roku⁴⁵.

W lutym 1945r. na konferencji w Jalcie narzucono Polsce nowe zasady dla rządu i granic. Ustalono podział na 14 województw, 271 powiatów, 44 wydzielone miasta (samodzielne powiaty), 2994 gminy i 40124 gromady⁴⁶.

14 lutego 1947 roku uchwalono Małą Konstytucję, według jej założeń w województwach władzę sprawowali wojewodowie, w powiatach starostowie. Miastami

⁴¹ J. Błachnio, *XX lat powiatu...*, op. cit., s. 20.

⁴² Z. Otremba, *Grudziądz...*, op. cit., s. 82.

⁴³ T. Maciejewski, *Historia...*, op. cit., s. 288.

⁴⁴ Z. Otręba, *Grudziądz...*, op. cit., s. 87.

⁴⁵ Opr. Urząd Miejski, *Grudziądz, Podróż przez stulecia*, Barłozno, s. 7.

⁴⁶ T. Maciejewski, *Historia...*, s. 295.

prezydenci miast lub burmistrzowie. Gminy pozostały pod kontrolą wójtów.

System terenowych organów przedstawicielskich pokrywał się ze strukturą organów zarządu terytorialnego. Podlegały one Krajowej Radzie Narodowej. Kierowała ona terenowymi radami narodowymi (organy uchwalodawcze). Z kolei organy wykonawcze to: zarządy gminne i miejskie, wydziały powiatowe i wojewódzkie.

Ustawa z 20 marca 1950 roku rozwinęła rady narodowe i prezydya, zlikwidowała jednak organy administracji ogólnej zespolonej, samorząd terytorialny oraz niektóre urzędy administracji nie zespolonej. Rady były podporządkowane w hierarchii poziomej i pionowej⁴⁷.

9 marca 1945 roku Grudziądz powitał tymczasowego prezydenta miasta Leonarda Wierzbickiego i wiceprezydenta Ryszarda Degórskiego. Powołany wówczas zarząd Miasta mieścił się przy ulicy Kilińskiego, ponieważ ratusz był zniszczony przez działania wojenne.

2 kwietnia 1945 roku odbyło się posiedzenie organizacyjne Miejskiej Rady Narodowej, gdzie przewodniczącym był Leonard Wierzbicki. Do Miejskiej Rady Narodowej należeli wyłącznie członkowie PPR i PPS. Romuald Zarzycki z PPS został jej przewodniczącym wybranym spośród 40 członków rady.

Grudziądz po wojnie należał do województwa pomorskiego, ze stolicą w Bydgoszczy, gdzie wcześniejsza była w Toruniu. W 1950 roku utworzono województwo bydgoskie, które przetrwało w takim kształcie do 1975 roku⁴⁸.

Nastąpił mozolny proces odbudowy miasta. Zniszczenia wojenne były bardzo dotkliwe, jednak zaangażowanie władz i mieszkańców zaowocowało szybkim uporańiem się uporządkowaniem miasta. Nie umknęło to władzom centralnym i Grudziądzkie władze otrzymały 6 marca 1946 roku Krzyż Grunwaldu III klasy. Dziełem flagowym było ukończenie budowy mostu kolejowego przez Wisłę 26 sierpnia 1951 roku oraz uruchomienie w 1965 roku nowoczesnego dworca kolejowego.

Działania restrukturyzacyjne i rozbudowa pomogły w stworzeniu nowych miejsc pracy w zakładach gumowych, maszyn rolniczych i odlewni, które zwiększały produkcję.

W Grudziądzu nastąpiło ożywienie na rynku budowlanym, zwiększone potrzeby mieszkaniowe realizowane były przez spółdzielnie mieszkaniowe oraz inicjatywy prywatne, powstawały nowe osiedla i dzielnice miasta.

Zapoczątkowało to okres rozwoju urbanistycznego miasta i konieczność rozbudowy komunikacji miejskiej.

Szybkie tempo przyrostu demograficznego spowodowało budowę nowych przedszkoli, szkół podstawowych i szkół średnich. W Grudziądzu mieściło się 21 szkół, czyli o 13 więcej niż przed wojną.

Liczba 6 kościołów rosła wraz z rozwojem siedli mieszkaniowych. Liczba ludności w 1964 roku sięgnęła 72000 i stale rosła. W Grudziądzu zakwaterowanych było kilka

⁴⁷ Ibidem, s. 295.

⁴⁸ Z. Otręba, *Grudziądz...*, op. cit., s. 91.

tysięcy żołnierzy, bo wtedy jeszcze miasto było prężnym ośrodkiem szkoleniowym i logistycznym, leczniczym oraz magazynowym⁴⁹.

W 1948 roku do granic miasta włączono część Mniszka, Rządza i Rudnika. 1 kwietnia 1950 roku przewodniczącym Miejskiej Rady Narodowej został Józef Rezmer. W kolejnych latach do Grudziądza włączono część Tuszewa i Jałową Budę.

Pierwszym przewodniczącym Powiatowej Rady Narodowej został Antoni Musiał. Kolejne kadencje obejmowali: Antoni Skręt, Jan Rezmer, Leon Kotas, Władysław Markot, Henryk Czerepowski, Czesław Mandosik (do 1960 roku).

Przemiany, które miały miejsce w 1945 roku wywarły ogromny wpływ na otoczenie gospodarcze i społeczne Grudziądza. Efektem było przesunięcie granic i szybkie wysiedlenie tysięcy Niemców napływowych z regionu i sprowadzenie na to miejsce ludności polskiej z całego kraju.

Podstawową działalnością zarobkową ludności było rolnictwo, stąd wielki napływ ludności wraz z rozwojem zakładów przemysłowych. Ponieważ zmiana stosunków własnościowych rolników wywarła potrzebę szukania dodatkowych źródeł utrzymania. Miasto rozparcelowało 59 majątków o obszarze 16286 ha i 40 opuszczonych gospodarstw poniemieckich o powierzchni 3,332 ha. Z tych posiadłości utworzono 1482 gospodarstwa rolne. 1000 byłych robotników rolnych otrzymało na własność po 2,5 ha ziemi rolnej⁵⁰.

Zgodnie z konstytucją z 22 lipca 1952 roku państwowe ograny dzielimy na kontrolę państwową, organy sądowe, administrację państwową, władzę państwową, (Rady Narodowe, Rada Państwa i sejm). Sejm powoływał Radę Państwa na 4 letnią kadencję. Rada składała się z: sekretarza, 4 zastępców, przewodniczącego, członków (najpierw 9 potem 11).

Reforma z 1972 wprowadziła podział na gminy, w kolejnym roku wprowadzono zmiany w wyższych urzędach administracji państwowej, by w końcu 1975 roku zmienić dotychczasowy model trójstopniowego podziału na dwustopniowy. W wyniku tej reformy powstało: 49 województw, 21 dzielnic (miasta wojewódzkie), 810 miast i 2327 gmin.

W Grudziądzu powstała wspólna Rada Narodowa MiPRN, zintegrowano władze miasta i powiatu Grudziądzkiego. Miało to miejsce 7 września 1973 roku. Do 1975 roku Rady Narodowe działały na wszystkich stopniach podziału administracyjnego: dzielnicowym, miejskim, powiatowym, wojewódzkim, gminnym.

1 czerwca 1975 roku Grudziądz znalazł się w nowo powstałym województwie toruńskim. W 1976 roku w granice miasta weszły Owczarki i pozostała część Tarpna. 6 stycznia 1979 roku prezydentowi wręczono insygnia władzy w postaci łańcucha ze srebra na wzór tych z II RP⁵¹.

W latach 80. XX wieku nastąpiło spowolnienie gospodarcze, które było wynikiem

⁴⁹ *Grudziądz moje miasto*, op. cit., s.14.

⁵⁰ J. Błachnio, *XX lat powiatu...*, op. cit., s. 28.

⁵¹ Z. Otremba, *Grudziądz...*, op. cit., s. 112.

braku wielu towarów oraz gospodarką centralnie planowaną⁵².

Bibliografia

Akty prawne

- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej.
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego Państwa.
- Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych.
- Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych.

Literatura

Biskup M., *Prusy Królewskie – Ustrój terytorialny*. T. II, Cz. I, Poznań 1976.

Biskup M., Labuda G., *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.

Błachnio J., *XX lat powiatu Grudziądzkiego w Polsce Ludowej*, Grudziądz 1965.

Chrzanowski T., *Grudziądz*, Warszawa 1970.

Dzieje Grudziądza, praca zbiorowa pod red. prof. dr hab. Jerzego Danielewicza, Grudziądz, 1992.

„*Gazeta Grudziądzka*”, nr 87/1918 r.

Frankiewicz C., *Historia Pomorza w zarysie*, Toruń 1927, s. 234.

Gajewski S., Nowacka K., *Historia Ustroju Polski*, Olsztyn 2008.

Gawlikowski K., *Dzieje Grudziądza*, Grudziądz 1925.

Górski K., Biskup M., *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. I, Toruń 1955.

Górski K., *Państwo krzyżackie w Prusach*, Gdańsk – Bydgoszcz 1946.

Grudziądz moje miasto, Wydawnictwo Kalamarski, Grudziądz 2009.

Ks. dr W. Łęga, *Grudziądz. Dzieje i kultura z ilustracjami*. Grudziądz 1950.

Maciejewski T., *Historia administracji*, Warszawa 2002.

Myśluborski-Wołowski S., *Szkiełce Grudziądzkie*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1969.

Opr. Urząd Miejski, *Grudziądz. Podróż przez stulecia*. Barłożno.

Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Grudziądzu*, Lwów-Warszawa 1924.

Vetulani A., *Polskie wpływy polityczne w Prusach*, Gdynia 1939.

Żniński I., *Grudziądz*, Grudziądz 1913.

⁵² *Grudziądz moje miasto*, op. cit. s.14.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.